

תוכן עניינים

ז	תודות
1	מבוא: דרך המשי של היצירתיות היהודית המודרנית
17	1. אודסה: חכמים, אנשי אוויר ועבריינים
55	2. ורשה: בין הקפה של קוטיק לז'מיאנסקה
95	3. וינה: "אי המצות" ועוד מיתוסים ואגדות
138	4. ברלין: מבית הקפה המלומד ועד קפה רומאנישס
182	5. ניו יורק: "קיביצינג" בבתי הקפה של העולם החדש
241	6. תל אביב-יפו: העיר העברית הראשונה או עיר בתי קפה רבים?
294	7. בארצות האסלאם: מזרח ומערב בבתי הקפה
307	סוף דבר: עת נעילה
315	ביבליוגרפיה
351	מפתח שמות וערים

דרך המשי של היצירתיות היהודית המודרנית

בינואר 1907 עלה צעיר יהודי נאה על רכבת שנסעה מעיירת הולדתו בווצ'אץ' אל העיר לְמֶבְרֶג. הנוסע שמואל יוסף טשאטשקיס בן התשע-עשרה, לימים חתן פרס נובל לשנת 1966 ש"י עגנון, שאף להיות סופר עברי וידי. הנסיעה ללמברג, בירת מחוז גליציה של האימפריה האוסטרו-הונגרית, ארכה רק כמה שעות אך שינתה את חייו. טשאטשקיס נסע כדי לקבל עליו את משרת עוזרו של גרשם באָדֶר, עיתונאי וסופר מבוגר יותר שכתב בעברית, בידיש, בגרמנית ובפולנית. באדר יסד לא מכבר כתב עת עברי ושמו עת, והזמין את שמואל יוסף לסייע בעריכתו, הזדמנות שהסופר הצעיר לא יכול היה לסרב לה.¹ בלמברג, שנודעה גם בשם לְבוֹב ברוסית, בפולנית ובאוקראינית בשם לְבִיב, נתקל הסופר הצעיר במוסדות רבים שכמותם עדיין לא פגשו: שדרות רחבות, פארקים, תיאטראות, מוזיאונים ובית אופרה. מוסד עירוני אחד במיוחד נחקק בלבו: בית הקפה.²

למברג של ראשית המאה העשרים נודעה בבתי הקפה שלה. באדר וסופרים יהודים אחרים נהגו לבלות בהם שעות בחברותא; לעתים היו אף כותבים ועורכים בבתי הקפה, ושולחן ההגשה שימש להם שולחן עבודה.³ על אף נמרצותו האופטימית של העורך, עת קרטע ועד מהרה נאלץ באדר לסוּגְרוֹ. שמואל יוסף, שאיבד את מקור הכנסתו, שב הביתה; אך בחודשים שהתגורר בלמברג הספיק לבקר בכמה בתי קפה ולפגוש מחברים, פוליטיקאים ואינטלקטואלים יהודים, וכן רבים אחרים, יהודים ולא-יהודים, צעירים ומבוגרים, עשירים ועניים.⁴ בית הקפה הלמברגי, מוסד רב-לשוני שהלהיב את לקוחותיו אף שלא הציע להם הרבה מעבר לקפה ושותפים לשיחה, השפיע עליו עמוקות.

1 לאור, 1998, 34-38.

2 על הנוף העירוני של למברג בתקופה זו ראו פרוקופוביץ', 2009.

3 פינסק, 2011, 63-65.

4 על פריחתה של התרבות היהודית המודרנית בלמברג ובשאר גליציה ההבסבורגית בתקופה זו ראו שיינס, 2012.

כעבור שנה, באפריל 1908, נסע שמואל יוסף ללמברג בשנית. הפעם היה זה עקב החלטתו לעזוב את בית הוריו ולהגר לפלשתינה העות'מאנית. בדרכו עבר בכמה ערים אירופיות: ראשית הגיע אל תחנת הרכבת של למברג, ומשם שם פעמיו היישר אל בית הקפה כדי להיפרד מחברים ותיקים ולפגוש חדשים. לאחר שעזב את למברג נסע לקרקוב, ומשם לעיר הבירה וינה, שבה פגש אינטלקטואלים יהודים נוספים בבתי הקפה הנוודעים שלה, ה-*Kaffeehäuser*. לבסוף הגיע ליפו שעל חוף הים התיכון, ושם ביקר בבתי קפה בבעלות ערבית, גרמנית ויהודית והצטרף לקהילה תרבותית יהודית קטנה שהתקיימה בעיר. ביפו קנה לו שם כסופר עברי והחליף את שמו מטשאטשקיס לעגנון. ב-1912 חזר לאירופה, הפעם לברלין, והצטרף לקהילה תרבותית יהודית שוקקת שגם מקום מושבה היה בבתי הקפה. את השנים הסוערות של מלחמת העולם הראשונה עשה בברלין; ב-1924 עזב את גרמניה וחזר לפלשתינה. הפעם התיישב בירושלים, שאליה הגיעו לימים, בשנות השלושים, יהודים רבים שנסו מגרמניה ומאוסטריה לאחר נפילתן בידי הנאצים. בעודם מתאוששים מטראומת הגירוש מבתיהם פתחו רבים מהפליטים והמהגרים בתי קפה והיו לחלק מהקהילה הצומחת שסיפקה לעגנון השראה.

מסעו של עגנון הוביל אותו לערים רבות ובהן בתי קפה רבים. אל רוב התחנות שנעבור בספר זה הגיע בדרכי חייו. אך שביל הקפה של עגנון יכול גם לספר לנו משהו על המודרנה היהודית בכללותה. בתי הקפה הללו, ששימשו כתחנות בדרכם של אינטלקטואלים יהודים ברחבי אירופה ומעבר לה, שיחקו תפקיד מרכזי ביצירה היהודית המודרנית. כדי לנסות להבין את תפקידם של בתי הקפה בהתפתחותה של המודרנה היהודית נפנה לטקסטים כמו הרומן **תמול שלשום**, שעגנון כתב בירושלים בגיל העמידה. ברומן שיבץ אפיזודות מחייו בספור חייו של הגיבור הצעיר, הנאיבי והקרתני יצחק קומר. בפרקי הספר הראשונים מגיע קומר ללמברג. מתחנת הרכבת הוא ממחר אל אחד מבתי הקפה המקומיים. מדוע בית קפה? מה חשוב כל כך בבית הקפה המקומי הזה, שקומר חש כי עליו לשים אליו פעמיו ברגע הגעתו לעיר? המספר של עגנון מסביר:

שלא כעיר קטנה עיר גדולה. עיר קטנה אדם יוצא מביתו מיד מוצא את חברו, עיר גדולה יוצאים ימים ושבעות וחודשים עד שרואים זה את זה, לפיכך קובעים להם מקום מיוחד בבית הקהוה שמזדמנים לשם לעתים מזומנות. בית קהוה זה שגדולי הציונים מתכנסים לשם להתייעץ על צרכי האומה מצטייר היה לו ליצחק כמעולה שבמקומות, והיה מתקנא באותם הסטודנטים שיכולים לבוא לשם בכל עת ובכל שעה, עכשיו שהגיע ללמברג הלך לראותם.

כמה שעות מאוחר יותר מוצא עצמו קומר

עומד פתאום בהיכל נאה שנברשות מוזהבות תלויות מן הסיפון ומנורות מאירות מכל קיר וקיר ואור חשמל דולק ביום ושולחנות של שיש מבהיקים, ואנשים של צורה מלובשים בגדים חשובים יושבים להם על כסאות של פלוסיין וקוראים בעתונים גדולים. למעלה מזה המלצרים המלובשים כשרים וכאדונים ביום גנוסיא של מלך, ובידיהם קיתונות של כסף וספלים של חרסינה, שריח של קהוה ושל מיני מאפה עולה מהם.⁵

ההסבר לחשיבותו של בית הקפה בעיר הגדולה פשוט וקולע. בניגוד לעיירה האינטימית והמוכרת שממנה מגיע קומר – ולתאומתה, שממנה הגיע עגנון – הסביבה העירונית תמיד אפופה בתחושה של אנונימיות וניכור, ולעתים אף ניזונה ממנה. אך גם אנשי העיר זקוקים למקום שבו יוכלו לפגוש זה את זה, מקום שעל אדניו ניתן לייסד קהילה. מאז ומעולם הכילו הערים מקומות מפגש, אך ב-300 השנים האחרונות נהנים יושבי העיר – תושבי קבע, מהגרים ומבקרים ארעיים כאחד – מבית הקפה, מקום שבו ניתן לרכוש משקה ומגדנות נלוות בסביבה נעימה.

לעתים קרובות התשלום תמורת הפריטים המוצעים למכירה בבית הקפה אינו אלא כרטיס כניסה למשהו עמוק יותר. בית הקפה העירוני אינו רק אתר של צריכה אלא גם מוסד של התרועעות ושיג ושיח, מקום שבו ניתן להיפגש, לדבר, לקרוא עיתונים, לדון בחדשות השעה ולהתווכח עליהן ועל נושאים אחרים. בספרו של עגנון, הסטודנטים היהודים בלמברג קונים את הזכות לכל אלה במחירה של כוס קפה, אם ידם משגת לרכוש אותה. חווייתו של קומר, המהגר הצעיר והנדהם המדמה את בית הקפה ל"מעולה שבמקומות" ול"היכל נאה", היא אופיינית. בית הקפה נראה כאן הן כתחליף למה שאבד בחיים המודרניים והן כמקום חדשני ואקזוטי לחלוטין, המסוגל לפתוח דלתות לעולמות בלתי מוכרים. כך מספק בית הקפה את הצורך במקום מנחם ומרגש, מוכר ומוזר בעת ובעונה אחת – צורך שהלך והתגבר בקרב יהודי אירופה, אמריקה והמזרח התיכון בעת החדשה.

אל עגנון וגבורו הספרותי קומר נלוו רבים אחרים שהיגרו מן העיירה אל הכרך ומצאו את דרכם אל בית הקפה. התנועה בין ערים ובתי קפה הייתה נפוצה מאוד והפכה להיבט חיוני של המודרנה היהודית. מהעת העתיקה ועד המאה השמונה-עשרה, התרבות היהודית המסורתית הייתה קולקטיבית במהותה: היות

תצלום פנים של "קפה צנטראל", למברג, 1904 (תודות לארכיון המדיה העירונית של המרכז להיסטוריה העירונית של מזרח-מרכז אירופה / אוסף אולכסנדר קורובוב)

יהודי, משמע היות בן לקהילה. כך יצרו היהודים המסורתיים תרבות נבדלת מזאת של החברה סביבם. לעומת זאת, יש הטוענים כי "המאפיין המובהק ביותר" של התרבות היהודית המודרנית אינו אלא "הקושי הטמון בהגדרתה"⁶. שהרי מאז המהפכה הצרפתית שבסוף המאה השמונה-עשרה יצרה המודרנה אפשרויות ואתגרים חדשים שהלכו יד ביד עם תהליכי חילון, אמנציפציה ועיור.⁷ ככל שנטשו היהודים את קהילותיהם המסוגרות והיגרו לערים הגדולות, כן נתגלו בתי הקפה כאתרים משמעותיים של החוויה היהודית המודרנית ושל ייצור התרבות היהודית המודרנית – תרבות שלא קל היה להגדירה כמונחים יהודיים מסורתיים.

בתוך התהפוכות ההיסטוריות, התרבותיות והכלכליות של המאות התשע-עשרה והעשרים היגרו היהודים לערים הגדולות ומצאו בהן בתי קפה, ולעתים קרובות היו בעליהם של בתי קפה יהודים גם הם. סופרים יהודים כתבו בבתי קפה ועל אודותיהם. אינטלקטואלים יהודים השתמשו בבתי קפה כבמות לוויכוחים.

6 ביאל, 2002, 726.

7 שם, 725.

סוף דבר: עת נעילה

כל בתי הקפה הללו, היכן הם היום? האם שרדו? האם קיימים כיום בתי קפה הממלאים תפקיד חשוב בתרבות היהודית? אלה הן שאלות שנשאלתי שוב ושוב לאחר שסיפרתי לעמיתי, לסטודנטים, לחברים ולאחרים על הספר שאני כותב. לא פעם שאלתי גם אני את עצמי את השאלות הללו. והתשובות אינן מובנות מאליהן. כמובן, בערים שבהן ביקר הספר קיימים עדיין בתי קפה. למעשה, הודות לרשתות בתי הקפה הבינלאומיות כמו סטארבקס והאובססיה שלנו למשקאות קפה במחירים מופקעים, יש כיום בעולם הרבה יותר בתי קפה מאשר בכל זמן נתון בתולדות האנושות, ובני אדם רבים יותר עוברים בין דלתותיהם מדי יום ביומו. אך כאשר אנו משווים את המרחבים שנדונו בספר הזה לבתי הקפה של תקופתנו, אנו חשים שמדובר כיום במוסד בעל תפקיד שונה מאוד.

יתרה מכך: ברור כי המפגש בין תרבות יהודית מודרנית ובין בתי קפה עירוניים שהתקיים בערי אירופה עד מלחמת העולם השנייה ובניו יורק ובתל אביב עד שנות השישים והשבעים אינו קיים עוד. קשה לחשוב על קבוצות חשובות של משוררים או אינטלקטואלים הנפגשות באופן קבוע בבתי קפה, ובאותה מידה קשה למצוא סופרים, עיתונאים, שחקנים, אמנים או פעילים פוליטיים יהודים המתרועעים, מתווכחים ויוצרים בבתי קפה. היוצאת היחידה מן הכלל היא קבוצת המשוררים המזרחית "ערס-פואטיקה", שנפגשה בקפה אלבי בדרום תל אביב, והפעילות הספרותית בקפה תמול שלשום בירושלים (הקרוי על שם ספרו של עגנון).¹ אולי קיימים עוד כמה יוצאי דופן, אך ככלל, בתי הקפה של אירופה, אמריקה והמזרח התיכון אינם עוד תחנות על דרך המשי של היצירות היהודית המודרנית שאת התוואי שלה שרטטתי בספר זה. בתי קפה עירוניים בני זמננו אינם אתרים חשובים ליצירתה של תרבות יהודית מודרנית, אף שהתרבות

1 על "ערס-פואטיקה" ראו Ayelet Tsabari, "Mizrahi Artists Are Here to Incite a Culture War", *Forward*, March 16, 2016. על קפה אלבי ("לבי" בערבית) ותצלומיה של נינו הרמן ראו "Nino Herman, Café Albi", *L'oeil de la photographie*, December 31, 2016, www.loeildelaphotographie.com.

היהודית קיימת ואף משגשגת כיום בערים רבות.² מהן הסיבות לשינוי זה? כדי לנסות לענות על השאלות הללו אפנה בקצרה לשלושה סופרים ויוצרי תרבות יהודים שהרהרו באותן שאלות והגיבו אליהן. הראשון הוא אהרן (ארווין) אפלפלד, הסופר היהודי הגדול שנולד בבוקובינה ב-1931. אפלפלד הוא אחד הסופרים היהודים היחידים בני זמננו שמיקד את פעילותו הספרותית בבתי קפה עוד מאז שנות החמישים. רבים מספריו וסיפוריו נכתבו בבתי קפה, והוא כתב לא מעט גם על בתי קפה. אפילו ספר זיכרונותיו עוד היום גדול (2001) תורגם לאנגלית תחת השם *A Table for One* (שולחן ליחיד).³

אפלפלד, שניצל מהשואה והגיע לארץ כפליט ב-1946, מספר בזיכרונותיו כיצד מצא סוף סוף את מקומו בבתי הקפה של ירושלים בשנות החמישים והשישים. אפלפלד מתאר בצבעים חיים את ביקורו הראשון בקפה פטר, במושבה הגרמנית, בהיותו סטודנט בן 23: "אך עברתי את סף השער, ידעתי": יושבי המקום הקבועים, "הם דודי ובני דודי האבודים". בקפה פטר מצא אפלפלד לא רק מעין תחליף-בית אלא גם את קולו, לאחר שבמשך שנים אחדות נסחף כניצול שואה בין מחנות ומוסדות שונים באירופה ובישראל. כשביקש לגלות את הסיבות לזיקתו אל בית הקפה ולמציאת ביתו שם, כותב אפלפלד, "המשיכה שלי לבתי-קפה מקורה כנראה בבתי-הקפה היפים של עיר הולדתי, צ'רנוביץ". הוא מספר לנו על כמה בתי קפה ירושלמיים – קפה פטר, קפה רחביה, קפה עטרה, קפה וינה וקפה חרמון – ש"[נ]שתמרו בהם הריחות והגיטונים של בתי-הקפה באירופה".⁴ כאן פגש דמויות כמו לאה גולדברג, ש"י עגנון, א"צ גרינברג וגרשם שלום, וסופרים אחרים בעברית, גרמנית ויידיש, ביניהם ניצולי שואה כמוהו.

אפלפלד מעיד כי אף אחד מהמקומות הללו אינו קיים עוד. "כאן מן הראוי לומר", הוא מהרהר עוד, "רוב בתי-הקפה בימינו אינם בתי-קפה אלא אולמות לחוצים, דחוסים במוזיקה אלימה. אל תחפש בהם שקט, מגע עם הנסתר, התחברות חשאית עם אלה שמקיפים אותך. זה רק מקום מעבר, מעין תחנה שמחכים בה בעצבנות. בבית-קפה כזה לא רוצים לשבת, הוא לא נועד לישובה. אתה רוצה להסתלק ממנו בכל ההקדם".⁵ ספרו של אפלפלד משיב תשובה מעניינת ומורכב לשאלתנו. ראשית, בכך שהוא קושר בין בתי הקפה בירושלים

2 לדיון בתרבות יהודית בת-זמננו, ראו אביב ושניר, James Loeffler, "The Death of Jewish Culture", *Mosaic*, May 2014, <https://mosaicmagazine.com>, וראו את התגובות למאמר האחרון.

3 אפלפלד, 2001.

4 שם, 6.

5 שם, 8.

קפה וינה, ירושלים, 1950, מתוך ירושלים, עיר חיה (ירושלים: מדינת ישראל, 1950)

של שנות החמישים והשישים לבין בתי הקפה האירופיים שהזדמן לו לבקר בהם כילד ושעליהם קרא ושמע כה רבות, הוא מצביע על מה שכינינו כאן בשם דרך המשי של התרבות היהודית המודרנית – הרשת הטרנס-לאומית של בתי קפה שנמתחה בין ערים באירופה, אמריקה והמזרח התיכון. רשת זו של בתי קפה יהודיים התקיימה כל עוד נמשכו גלי ההגירה היהודית הגדולים וכל עוד נשמר הקשר העמוק והמשמעותי בין הערים השונות שאליהן היגרו היהודים. אפלפלד טוען גם שמוסד בית הקפה השתנה, שמה שהוא רואה כ"בתי קפה אמיתיים" אינו קיים עוד. רוב בתי הקפה שתפסו את מקומם הם משהו אחר לגמרי, בעיניו; אלו הם מרחבים שבהם תקשורת, חילופי דברים ומחשבה אינם

מקובלים עוד. במבט ראשון נראה שיפוטו של אפלפלד רגשני משהו, שיקוף של געגוע לימים עברו ולמקומות שנסגרו. אך אפלפלד מודע בכיורר לסכנה זו. "בית-קפה", הוא כותב בזהירות, "אינו מקום סנטימנטלי. בבית-קפה יושבים לרוב אנשים שהבית צר להם, שהבדידות מעיקה עליהם, אנשים שהגיעו לכאן מארצות רחוקות והם מתקבצים כדי לדבר בשפתם ולהעלות זיכרונות. בבית-הקפה נפלטות לפרקים מילים קרות כקרח או מרגשות מרוב געגועים ונאמנות".⁶ ואמנם, במסענו בין בתי הקפה של אודסה, ורשה, וינה, ברלין, ניו יורק, תל אביב-יפו וארצות האסלאם למדנו על מקומם המרכזי במודרנה ובתרבות היהודית המודרנית. כפי שראינו, בתי הקפה האורבניים הללו היו לא רק צמתים ברשת של תרבות מהגרים אלא מרחבי מקלט לאנשים שלא מצאו בית בשום מקום אחר, מרחבים או מפלטים של ריבוי לשונות קוסמופוליטי שבהם הורגשו היטב לחצי הלאומנות והאידיאולוגיה הלשונית שתרמו לבסוף לחיסולם. ראינו גם כיצד שימשו בתי הקפה כזירות של מחלוקת על שאלות של זהות ונרטיב, כזירות שנתפסו בה בעת כ"קרות כקרח" ו"מרגשות". בתי הקפה הללו היו מקומות שבאו לכאורה משום מקום ולא היכו שורש באדמה, מקומות שאליהם נאספו זרים "תלושים". אך אף שאפלפלד אינו משתמש במונח "מרחב שלישי", הוא מבין את מקומו של בית הקפה בין המציאות לדמיון. בעיניו, בית הקפה הוא "נמל שכל שערי הדמיון פתוחים בו". לבסוף, בכותבו ש"לפנות ערב, דומה בית-הקפה לבית-תפילה חילוני שבו האנשים שקועים בהתבוננות",⁷ חוזר אפלפלד לקשר שהתקיים – בעיני אנשים רבים ובמשך זמן רב – בין המרחבים היהודיים המסורתיים לבין בית הקפה כ"מרחב יהודי" בתקופה של תמורות קיצוניות. לדעת אפלפלד, בית הקפה כמוסד תרבותי משמעותי המגלם חלק חיוני ביצירת התרבות היהודית המודרנית אינו קיים עוד. אני נוטה להסכים עמו. ייתכן, כפי שטוענים הסטודנטים שלי, כי האינטרנט והמדיה החברתיים הם שהחליפו בסוף המאה העשרים ובתחילת המאה העשרים ואחת את בית הקפה כמרכזים לתקשורת וחילופי רעיונות, והם משמשים כיום "בתי קפה וירטואליים". אך יש אנשים, ביניהם יהודים רבים, הנמשכים עדיין לבתי קפה מהסיבות שציין אפלפלד. יש המבקשים לייצר, או לשחזר, את בתי הקפה של ימים עברו, אך מגלים שמדובר במשימה קשה ביותר, אולי בלתי אפשרית. אחד מהם הוא מיכאל אידוב, שנולד ב-1976 למשפחה יהודית בריגה בירת לטביה. אידוב הגיע לארצות הברית עם משפחתו ב-1992, ולאחר שסיים את לימודיו באוניברסיטת מישיגן

6. שם.

7. שם.

עבר לנו יורק והיה לעיתונאי. בראשית 2005 החליט, עם אשתו, לפתוח בית קפה בסגנון וינאי ברחוב אורצ'רד בלואר איסט סייד. בסוף השנה כתב על חוויותיו: "מכירים את בית הקפה הקטן והמקסים הזה בלואר איסט סייד של ניו יורק, שנסגר עכשיו לאחר חצי שנה בלבד שבה התקיים – המקום שהוא שבו הגישו קפה על מגשי כסף, עם כוס מים ועוגיית שוקולד קטנה? [...] כן, המקום ההוא היה שלי".⁸

ארבע שנים מאוחר יותר פרסם אידוב את הספר *Ground Up* (טחונים), רומן בדיוני המספר על מארק שרף, מבקר ספרים אמריקאי צעיר ממשפחה רוסית-יהודית שפותח בית קפה ונכשל כישלון חרוץ. ברומן, מארק ואשתו נינה מחפשים לשמו של בית הקפה העתידי שלהם "אוסף אותיות מנחם, משהו שיישמע מיושב, נעים, נוגע בחמידות אבל לא לגמרי שם, קצת מזרח-אירופי אך רחוק מקיטש סובייטי, ספרותי אבל לא באופן מעיק [...] עם כמה Z ו-W מיותרים כאלה, או עם רצף של ארבעה עיצורים מהסוג שקורע את לשונותיהם של הפולנים והגרמנים לגזרים".⁹ השם שנבחר הוא קפה קולשיצקי, על שמו של המתורגמן והמרגל הפולני המיתולוגי הזכור לטוב, שנחשב עדיין – בטעות – למייסד בית הקפה הראשון בווינה. לאחר שמצאו שם, מארק ונינה מחפשים מקום. הם עוברים על כל מנהטן וברוקלין אך מוצאים מקום רק בלואר איסט סייד העובר ג'נטריפיקציה מואצת, ושם "פוארטו-ריקנים לבושים בבגדי היפ-הופ, שהחליפו בעצמם לא מזמן, יחסית, את היהודים משוחררי המחנות, מתערבבים עם ילדי עשירים רזים כמקלות ובעלי שיער טרגי". מארק מבין לאטו כי "בדרכו המשונה [...] הלואר איסט סייד הוא השכונה בעלת ההווי האירופי ביותר" בעיר. הוא מתלהב מהאפשרות "להקים את העסק במקום שהוא שם נרדף להגירה".¹⁰

לנו, למודי מסע שעבר יותר משבע ערים ו-150 שנות חיים בבתי קפה, ברור שבית הקפה הזה הוא שחזור של שחזור; שמו, קפה קולשיצקי, הולם בהחלט בית קפה בסגנון וינאי בניו יורק של שנות האלפיים, ברומן מאת סופר יהודי רוסי-אמריקאי. במילים אחרות: מה שמארק ונינה ביקשו ליצור, ומה שמיכאל אידוב מדבר עליו, הוא עוד מרחב שלישי הממוקם בין הממשי לדמיוני, בין מציאות ההווה לזכר העבר. במקרה זה, המרחב השלישי מגיע בצורה של רומן פוסט-מודרני שבו אפילו הניסיון לשחזר את השחזור אינו צולח. דעיכתו של בית הקפה

8 Michael Idov, "Bitter Brew: I Opened a Charming Neighborhood Coffee Shop. Then It Destroyed My Life", *Slate*, December 29, 2005, www.slate.com

9 אידוב, 2009, 49.

10 שם, 51.

הווינאי מתחילה עם הופעתו של בעל בית "ישראלי בגובה שני מטר שמונה, עם עין מזכוכית", שהגיע לעסקי הנדל"ן "בדרך הקלאסית של הלואר איסט סייד, דרך עסקי הביגוד".¹¹ בעל הבית מגלם בגופו את הג'נטריפיקציה של השכונה בראשית המאה העשרים ואחת, תהליך שאינו משאיר מקום רב לתפיסתו הנוסטלגית של מארק את האזור כ"שכונה אירופית" המזוהה עם הגירה. לקראת סופו מקבל הרומן נופך עגום הרבה יותר: במקום לחנך את המקומיים בדבר "תרבות בתי הקפה האותנטית" נאלצים מארק ונינה לסגור את העסק. עם חלום בית הקפה מתפרקים גם נישואיהם.

אם *Ground Up* מראה את חוסר התוחלת שבהקמת בית קפה וינאי בלואר איסט סייד של ראשית המאה העשרים ואחת אפילו ברומן בדיוני, הסרט התיעודי קפה נגלר מציע לנו לחשוב על תרבות בתי הקפה היהודית באמצעות נסיעה לברלין בת זמננו דרך תל אביב.¹² מור קפלנסקי, שביימה את קפה נגלר עם בעלה, גדלה בישראל ושמעה מסבתה, נעמי קפלנסקי, סיפורים על בית הקפה שבכיכר מוריציפלאץ בשכונת קרויצברג בברלין. הוריה של נעמי היו בעלי המקום בשנות העשרה והעשרים, אך סגרו אותו לאחר שהחליטו להגר לפלשתינה. בילדותה שמעה קפלנסקי סיפורים על בית קפה מפואר ובעל חשיבות תרבותית במרכז העולם האינטקלואלי והחברתי של ברלין בתקופת ויימאר, מקום שבו נפגשו סופרים ומשוררים כדי לפטפט ולהתווכח. קפלנסקי נסעה לברלין כדי ללמוד עוד על המקום, באמתחתה כמה תצלומים וסיפורים הרבה. עד מהרה למדה כי הבניין שבו עמד בית הקפה הופצץ במלחמת העולם השנייה, וכיום יש במקום גן קטן. היא חיפשה וחיפשה אחר מישהו שיזכור את המקום ויספר על זיכרונותיו מקפה נגלר, אך מצאה רק אחד, שהתברר כשקרן שנולד בשנה שבה נסגר בית הקפה.

ככל שצללה קפלנסקי לעומק ההיסטוריה של העיר, כך הסתבך ניסיונה ליישב את הפרטים על אודות בית קפה שאיש לא זכר – ושלא שיחק תפקיד תרבותי חשוב במיוחד – עם הסיפורים ששמעה בילדותה. היא נאבקה בגילוי המייאש והתלבט מה לספר לסבתה האהובה על ממצאיה. לא פחות קשה היה לה להחליט לאיזה כיוון לקחת את הסרט, שתוכנו כמסע מוצלח אל העבר. בסוף החליטה להפוך את הסרט התיעודי למעין "מוקומנטרי": לשחזר את בית הקפה בעזרת חברים ברלינאים ובעזרת כוחה של המצלמה לספר סיפור. לשם כך נעזרה בקבוצה של צעירים ברלינאים החווים געגוע עמוק לתקופת ויימאר ומארגנים מסיבות בסגנון שנות העשרים. מהם ביקשה קפלנסקי לשחזר, בדירה ברלינאית

11 שם, 61.

12 קפה נגלר, ביימו מור קפלנסקי ויריב בראל (תל אביב, 2015).

ישנה ששרדה במלחמה, את האווירה של קפה נגלר – אם לא את חללו הממשי. היא מבקשת מחבריה גם לספר למצלמה סיפור אישי מההיסטוריה המשפחתית שלהם, ולהשחיל בצורה בדיונית את קפה נגלר אל הזיכרונות המשפחתיים האמיתיים. אחד המשתתפים מספר כי שנות העשרים הן התקופה האחרונה שבה הם, כגרמנים, יכולים להתגאות. וכך הסרט מצליח בעבודת השחזור וההחייאה, ולו לדקות ספורות מול המצלמה, של קפה נגלר ה"אגדי", או לפחות של דמותו כפי שהשתקפה בסיפוריה של משפחת נגלר בישראל ובסיפורי הגרמנים בברלין בת זמננו.

שלוש היצירות היהודיות המאוחרות הללו – ספר הזיכרונות של אפלפלד, הרומן של אידוב והסרט של קפלנסקי – מציעות לנו תשובות מגוונות אך משלימות לשאלה לאן נעלמו בתי הקפה הללו ומדוע הם אינם מהווים עוד מרחבים משמעותיים של תרבות יהודית חיה. הן רומזות גם באשר לאחריתם של בתי הקפה. העובדה ששלושת היוצרים הם בעצמם מהגרים – אידוב כחלק מדיאספורה יהודית חדשה של מהגרים מברית המועצות לשעבר – או צאצאים של מהגרים, היא בוודאי משמעותית ולא מקרית.¹³ יתרה מכך: כל היצירות עוסקות בעקירה, בגלות ובריבוי לשונות יהודיות ולא־יהודיות, וכן בזיכרון העבר ובמקומו בהווה ובעתיד אפשרי.

שלוש היצירות הללו מסמנות דרכים טובות להרהר בנוסטלגיה שטמונה בהם, שטמונה גם – יש להודות – בספר זה. כאן אולי יהיה מועיל לחשוב עם סוולטנה בויס, מהגרת יהודייה נוספת מברית המועצות לשעבר, על מה שהיא כינתה ב־2001 "עתידה של הנוסטלגיה". בויס מגדירה נוסטלגיה כ"געגוע אל בית שכבר אינו קיים, שאולי לא היה קיים מעולם". היא יוצרת הבחנה משמעותית בין נוסטלגיה "משחזרת" ונוסטלגיה "מהורהרת": "הנוסטלגיה המשחזרת מדגישה את הנוסטוס (הבית) ומבקשת לבנות מחדש את הבית האבוד על אף ההיסטוריה שחלפה. הנוסטלגיה המהורהרת ניזונה מהאלגיה (העצמי המתגעגע) ודוחה את השיבה הביתה – בצער, באירוניה, בנואשות".¹⁴

זוהי הבחנה הכרחית למחשבה על תרבות בתי הקפה היהודית ברגע הנוכחי. "נוסטלגיה מהורהרת" היא אולי מושג טוב לחשוב באמצעותו על התקופה שהספר הזה מתאר. נראה כי הרבה ממה שקרה בבית הקפה, והרבה במיוחד ממה שנכתב עליו, הוא מעין "נוסטלגיה מהורהרת", געגוע המעכב באירוניה ובנואשות את השיבה הביתה ובה בעת מקל על התרועעות ועל שיח רעיוני בשירותה של מודרנה יהודית. במבט זה, בית הקפה מתגלה כתמציתו של המרחב הדיאספורי

13 לסקירה של ההגירה היהודית מברית המועצות לשעבר ראו גיטלמן, 2016.

14 בויס, 2001, xviii.

היהודי המודרני, המעוצב על ידי זהויות ש"מייצרות ומשעתקות את עצמן ללא הרף באמצעות תמורות והבדלים".¹⁵ הרהור זה שולח אותנו מהמאה העשרים ואחת בחזרה אל חייו של עגנון וספרו, שבהם פתחנו את המסע. בכתבי עגנון, נהייתם של אנשי ראשית המאה העשרים אחר בית הקפה היא געגוע דיאספורי אל העבר והעתיד גם יחד. זוהי נהייה אחר בית חלופי; מה שמכונה בעברית עגנונית "בית קהווה" אינו "הבית האבוד" אלא בית דיאספורי, מקדמי, זמני, מרחב שלישי שמתווך בין מציאות ודמיון, בין פנים וחוץ, עבר והווה. הוא מושך ומנחם אך גם זמני ורעוע, ואינו מבטיח הבטחה שקרית של שיבה הביתה. יצירותיהם של אפלפלד, אידוב וקפלנסקי מספרות לנו על משהו גדול יותר מהם ומחוויותיהם; אולי הן מעידות כי סופרים וקולנוענים יהודים בני זמננו מעורבים גם הם בתשוקה הדיאספורית הנוסטלגית ליצור מחדש, על דרך המשחק, את המרחב השלישי של בית הקפה גם בהעדרו של מבנה ממשי ואתר פיזי.